

іншого порядку. Щоб усе це передати на письмі, потрібна була відповідна лексика, певні форми вислову, чим і зумовлюється лінгвістична вартість до документів такого жанру.

¹Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. - М., 1959. - С. 492; ²Тут і далі використано документальні свідчення за оригіналами, що збереглися у збірках із колекцій О. Лазаревського в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, при цьому римська цифра означає колекцію, наступна арабська – номер справи (власне документа), далі зазначається рік.

Н.В.Заболотна, асп.

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ДІЄСЛІВНІЙ СИНОНІМІЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. (НА МАТЕРІАЛІ АНОНІМНИХ ВІРШІВ)

У статті розглянуто питання включення фразеологізмів до рядів лексичних синонімів. Належну увагу приділено впливу синонімії середини XVII ст. на сучасну українську лексику і фразеологію.

The article deals with the problems of including phraseologisms into rows of lexical synonyms. The due attention is paid to the influence of synonymity in the middle of the XVII ct. on the modern Ukrainian vocabulary.

Рівень розвитку виражальних можливостей мови на будь-якому історичному етапі характеризується насамперед багатством її лексичного складу і, зокрема, синонімії.

Синоніми покликані забезпечити максимальну точність або ж надати потрібного емоційно-експресивного забарвлення висловлюванню. Ці функції найбільшою мірою властиві синонімам у мові художньої творчості.

Синонімічна система будь-якої мови характеризується неоднорідністю і розгалуженістю, адже поряд із лексемами до синонімічного ряду можуть входити і фразеологізми¹, вжиті у функції слова, водночас та сама лексема різними своїми значеннями може входити до різних синонімічних рядів. Існує думка, що синонімізуються окремі значення полісемантичних слів². Разом із тим полісемія передбачає певний семантичний зв'язок між

значеннями тієї самої лексеми, природа якого полягає найчастіше у метафоризації та подібних процесах³.

Фразеологічні синоніми об'єднуються в ряди з лексичними, отже, функціонують у міжрівневій лексико-фразеологічній синонімії⁴.

Підставою включення фразеологізмів у спільні синонімічні ряди з лексемами є наявність у фразеологізмів лексичного значення, яке і прирівнює фразеологізм до слова⁵.

Найістотношою особливістю синонімів фразеологізмів порівняно з лексемами є неодмінна наявність стилістичного забарвлення. Якщо лексеми-домінанти та її семантичним синонімам властиве переважно нейтральне значення, то фразеологізму від початку притаманне емоційно-експресивне забарвлення, саме ним викликана необхідність фразеологізмів у мові.

Автори анонімних віршів середини XVII ст. походили з різних земель, були людьми з різним ступенем освіти, що й відбивалося у переважанні книжної чи народнорозмовної лексики, у наявності експресивно забарвленої лексики та фразеології. Деякі анонімні вірші середини XVII ст. за своїм стилем, художніми засобами та мовою стоять дуже близько до народних пісень. Насамперед це стосується історичних віршів, цілком подібних до історичних пісень і дум.

Аналізуючи синонімію певного періоду, завжди слід мати на увазі характер досліджуваних джерел. Так, якщо вся поезія багата на синоніми, особливо стилістичні та семантико-стилістичні, то фразеологізми становлять вагому частку синоніміки насамперед історичних віршів (порівнюючи їх, наприклад, з геральдичними). Це викликано і художнім задумом автора, його світосприйняттям, оцінкою зображуваних у творі подій, особистим досвідом. Так, можна уявити, що зовсім по-різному написали би вірша на ту саму тему безпосередній учасник і сторонній, нехай і прихильний до котроїсь зі сторін, спостерігач тієї самої події – битви чи облоги міста.

Для аналізу взято насамперед твори, написані українською мовою, залучаються також фрагменти зі слов'яноруських текстів у випадку наявності української лексеми чи фразеологізма.

Оскільки дієслівна синоніміка відзначається найбільшим багатством і різноманітністю порівняно з іншими частинами мови⁷,

що спостерігається і в мові досліджуваних творів, для аналізу обрано саме її.

Проілюструвати вищесказане дають змогу приклади з анонімних віршів середини XVII ст. У синонімічному ряді спершу подається домінанта, завжди виражена нейтральною лексемою⁶, далі – її лексичні синоніми, й нарешті – фразеологічні синоніми.

Значною кількістю синонімів характеризується лексема *йти*: *Ото идутъ до Будина* ("Пѣснь о образѣ ..." 126,48). Насамперед це похідні від неї *вийти*, *надійти*, *пойти*, *прийти* та інші, які є семантичними синонімами до *йти*: *вийшли турки* ("Послушайте..." 122, 18); *надійшов Пушкар Мартин* ("Не день..." 117, 7); *прийшли люде до церкви* ("Серед поля..." 129, 5); *Куда поидем* - *ляхов хвалят* ("О Боже..." 114, 11). Цікаво, що остання лексема вжита в сатиричному вірші, написаному наближеною до народної мовою, але з граматичними ознаками церковнослов'янської мови: *А поп пошед до корчми* ("Серед поля..." 129, 6). Семантико-стилістичними синонімами в цьому ряді виступають лексеми *скочити/поскочити* "швидко прийти/прибути" та *завитати*: *всі за мною скоchte* ("Послушайте..." 122, 27); *зараз поскочили Хмельнички* ("Одповідзь..." 99, 37-38); *гость турчин непрошоний завитав к нам збройный* ("Побудка..." 120, 32), вони яскраво увиразнюють мову, в даному разі передаючи, крім емоційності, раптовість, несподіваність дії. Фразеологізми *верстати/поверстати дорогу/дороженьку* в цьому синонімічному ряді також, крім емоційного навантаження, виражають значущість і тривалість дії: *То Виговський гетьман до Полтави дорогу верстав, поверставши дороженьку, по Голтві станом став* ("Не день..." 116, 41-44).

До слів глядѣти/глянути, крім спільнокореневих семантичних синонімів (*оглядати*, *поглядати*), є семантичні синоніми *смотрѣти*, *присмотритися*, *здивитися* та книжний стилістичний синонім *возрити*: *Ой, не глядите!* ("Дума..." 105, 32); *Глянь, обернися, стань а задивися* ("Піснь о... Потоцькім..." 98, 46), *оглядаєш в руках булаву* ("Одповідзь..." 100, 13); *на Желиборских гелмы поглядаєш* ("На... герб... Жел." 55, 35); *присмотрися справам бозским великим* ("Пѣснь о образѣ..." 126, 20-21); *Гды смотру на твоѣ клейноты* ("На ... герб... П.-Суц. ..." 50, 7). Семантико-стилістичний синонім у цьому ряді – фразеологізм *кинути оком* – вжито із метою підкреслення швидкості дії: *и пасторал уїзримо, кды кинемо оком* ("На ... клейнот... Жел." 59, 31).

До лексеми шкодити в аналізованих текстах наявний лише один синонім – фразеологізм *наробити лиха*, влучно вжитий зі стилістичною метою: *густые им з Чигрина кулѢ зѢло шкодят* ("Побудка..." 118, 29); *Отож, турки, ваша пиха наробила вам же лиха* ("Послушайте..." 123, 32).

До слова *визволяти* вживаються синоніми *освободити*: *его [з] страшних робот Богдан **визволяєт*** ("Чтиридесять..." 102, 8); *за тим... Відень **освободив*** ("Послушайте..." 122, 37). До цього ж синонімічного ряду належить контекстуальний синонім *вийняти*, слово, засвідчене із цим значенням у XVII ст.⁸ і пізніше (пор. у М. Довгалевського *війняти ис турмы: **Війми**, ляше, ис турмы сіюго чоловѢка* (ІВО 141, 31), де лексема *війняти* вживається у значенні "визволити"): ***війми** нас з той **неволі*** ("Послушайте..." 124, 15). Стилістичним синонімом до наведеного ряду є фразеологізм *зскинути ярмо*: *зскинул з мене **ярмо** злоє* ("О Боже..." 113, 46).

Значну кількість синонімів має лексема *умирати*, наприклад, *помирати*, *погибати*, семантико-стилістичні синоніми *лягти*, *падати/пасти* (загинути на війні): *юнак славни для Пол[ь]с[ь]ки **умираєт*** ("Дума..." 105, 20-21); *голодною смертю **помирають*** ("Лямент..." 115, 19); *перебиваїм да **погибаїм*** ("Дума..." 107, 10); ***Лягло** сто тисяч поганців* ("Послушайте..." 122, 45); *страна... **вся паде мечем*** ("Лямент..." 115, 22). До цього ряду належить і чимало синонімів-фразеологізмів, з одного боку, вони виступають евфемізмами, з іншого – несуть велике емоційне навантаження. Це, наприклад, фразеологізми *головою наложити*, *голову покласти*, *замкнути очі*, *на кравом полію зостати*, *ся з світом розтати*: *и найбільшій пан мусил **головою наложити*** ("ПобѢду..." 101, 14); *для оборони пол[ь]с[ь]кої корони **голову покладаєт*** ("Дума..." 105, 13); *не оден там **замкнув очі і на кравом полію зостав**, навіки **ся з світом розстав*** ("Послушайте..." 122, 31-33). В останньому прикладі маємо характерне для літератури доби бароко явище – ампліфікацію, нагромадження синонімів, що характерне також і для деяких фольклорних жанрів, зокрема, думи та історичної пісні, до яких за своїми формою та змістом наближається вірш "Послушайте, що з вас живо...".

Ряд синонімів до лексеми *убивати* включає в себе насамперед спільнокореневі з нею слова *забивати*, *набити* "понабивати" та лексеми *неживити*, які є стилістичними синонімами: *брат брата **убиваєт*** ("Лямент..." 115, 10); *а лях не **дбаєт**, мурыз **забиваєт***

("Дума..." 105, 34); *мурз немало і татаров **набили*** ("Дума..." 106, 23-24); *Хмельницький може... тих куркоїдів... **неживити*** ("Висипався..." 98, 35-38). До цього ж ряду належать лексеми на позначення способів скоєння відповідної дії, які є семантичними синонімами до слова *убивати*. Це слова *палити* (страчувати на вогнищі), *стинати/постинати*, *рубати/порубати*, *постреляти*: *вЪрних тилько що не **паят*** ("О Боже..." 114, 12); *ляхи гонили і їх **стинали*** ("Дума..." 106, 31); *турков всЪх **постинали*** ("ПЪснь о БудинЪ..." 125, 15); *там же ляхи їх **рубали*** ("Послухайте..." 123, 39); *одних **постреляли**, других **порубали*** ("Одповідзь..." 99, 40). Фразеологічними синонімами в цьому ряді виступають *кров пролити/проливати/розляти*, *на полю покладати*: *под Берестечком, малим містечко[м] міл оних **кров пролити*** ("Дума..." 104, 15-16); *не утікают, **кров проливають*** ("Дума..." 105, 6); *нЪмци Будин достали а в Будине великую **кров розляли*** ("ПЪснь о образе..." 127, 27-28); *дано хльосту турком-паном, на полю їх **покладано*** ("Послухайте..." 123, 25).

До лексеми *стрілити/стріляти* вжито семантичний синонім *огня дати* "вистрілити з вогнепальної зброї": *зразу **стріливши**, не хибить* ("Чтиридесять..." 103, 50); *з гармат та з рушниць по гетьмані **стріляти** почав* ("Не день..." 117, 10); *тяжко з гармат **огня дано*** ("Послухайте..." 122, 24). До цього ж ряду належить і контекстуальний синонім *частовати*, слово це зі стилістичною метою вжите у переносному значенні: *кулями и гранатами тих гостей **частуют*** ("Побудка..." 118, 26). Цікаво, що сам твір написано книжною мовою, але автор скористався народною лексемою для вираження свого емоційного ставлення до зображуваної дії.

Ряд синонімів до лексеми *бити* також містить значну кількість спільнокореневих лексем, це слова *збити*, *побити/побивати*: *сам помагаєт козакам ляхов **бити*** ("Дума..." 106, 13-14); *Поможіть мні турков **збити*** ("Послухайте..." 124, 8); *пушкарівці ... стали ляхів... **бити-побивати*** ("Не день..." 118, 1-4). В цьому випадку маємо здвоєні синоніми, явище, характерне для народної творчості, зокрема, для мови дум): *а везиря із турками **побив*** ("Послухайте..." 122, 35). Стилістичними синонімами до цього ряду є *погромити*: *міл... короля **погромити*** ("Дума..." 104, 16-18) та вжита у переносному значенні лексема *ся витати*: *Кды ся стали немци с турком смЪле **витати**, стали турцЪ... утЪкати!* ("ПЪснь о образе..." 127, 19-20). Емоційно забарвлений фразеологізм *дати*

хльосту виступає також стилістичним синонімом у цьому ряду: *дано хльосту турком-паном* ("Послухайте..." 123, 24).

Таким чином, у результаті проведеного аналізу виявлено, що до багатьох синонімічних рядів нарівні з лексемами входять фразеологізми. Усі фразеологізми є стилістичними або семантико-стилістичними синонімами по відношенню до домінанти свого синонімічного ряду. У тих випадках, коли до одного синонімічного ряду входять кілька фразеологізмів, вони в аналізованих прикладах є семантичними або ж абсолютними синонімами по відношенню один до одного. Так, пари абсолютних синонімів *замкнути очі – ся з світом розстати* та *голову покласти – на кривом полі застати* є семантичними синонімами одна щодо одної, оскільки другій парі властивий диференційний елемент значення⁹ "загинути в бою".

Виконаний аналіз дає можливість стверджувати, що частка фразеологізмів-еквівалентів дієслова у дієслівній синоніміці анонімних віршів середини XVII ст. досить висока – у наведених прикладах на 44 лексеми припадає 16 фразеологізмів. Між тим, якою багатою не була б фразеологія певної мови, вона завжди надзвичайно великою мірою поступається кількістю одиниць перед лексичним складом.

Проведене дослідження показало, що українська мова анонімних віршів середини XVII ст., а саме, такі її рівні, як лексика і фразеологія, значною мірою наближена до сучасного стану. Зокрема, усі фразеологізми і майже всі лексеми у наведених прикладах, перейшли в сучасну українську мову, зберігши засвідчені в аналізованих творах значення. Прикладом зміни значення у діяхронічному аспекті може бути фразеологізм *дати драла*, який в інтермедіях до драм М. Довгалецького засвідчений у значенні "побити" (*ось ми до в’їта еи попремо, да и там драла доброго дамо* – ІКД 106, 26-27), а в сучасній українській мові є семантико-стилістичним синонімом до лексеми "втекти" (можливо, під впливом російського "удирать").

Отже, причиною збереження проаналізованих фразеологізмів в українській мові є те, що кожен фразеологізм посідає певну нішу в синонімічному ряді нарівні з лексемами завдяки своїм семантико-стилістичному забарвленню, влучності, образності, що змушувала навіть авторів, які творили книжною мовою, включати у свій твір живомовний вислів.

¹Палевская М.Ф. Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты // Лексическая синонимия. – М., 1967. – С. 97; ²Смолина К.П. Типы синонимических отношений в русском литературном языке второй половины XVIII века. – М., 1977. – С. 17; ³Тараненко О.О. Синонімія // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 465; ⁴Тараненко О.О. Синонімія // Там само. – С. 541; ⁵Ничева К., Чолакова Кр. Сотношение между фразеологичната единица и лексикалната единица // Славянска филология. – Т. X – Езикознание. – София, 1968. – С. 83; ⁶Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний // Лексическая синонимия... – С. 165; ⁷Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1959. – С. 42 – 43; ⁸Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 5. – Львів, 1998. – С. 234 – 235; ⁹Смолина К.П. Указ. соч. – С. 18.

Список умовних скорочень назв джерел

"Висипався..." – "Висипався хміль із міха..." // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упоряд. В.І. Кречотень, М.М. Сулима. – К., 1992. – 680 с. – С. 98.

"Дума..." – Дума козац[ь]кая о войні з ляхами над рікою Стир[ом] на те нуте: "Ой постил би-м я сім понеділков, ос[ь]мую неділен[ь]ку..." В року 1651 // Там само. – С. 104 – 107.

ІВО – Інтермедії до драми М. Довгалецького "Властотворній образ" // Українські інтермедії XVII – XVIII ст. / Упоряд. Л. Махновець. – К., 1960. – С. 121 – 142.

ІКД – Інтермедії до драми М. Довгалецького "Комическое дѣйствие" // Там само. – С. 99 – 120.

"Лямент..." – Лямент людей побожних, що ся стало в Литовской земли, меновите, хто хочеш, прійди и очима своими обач, що ся в мирѣ дѣет, снать, з волѣ Божои; хто хочет, то ся з нас смѣет // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упоряд. В.І. Кречотень, М.М. Сулима. – К., 1992. – 680 с. – С. 115 – 116.

"На ... герб ... П.-Суш." – На старожитный герб их милостей панов Проскуров-Сушанских // Там само. – С. 53.

"На ... герб ... Жел." – На преславный герб их милостей панов Желиборских // Там само. – С. 55.

"На ... клейнот Жел." – На старожитный клейнот их милостей панов Желиборских // Там само. – С. 59.

"Не день..." – "Не день, не два Виговський гетьман..." /// Там само. – С. 116 – 118.

"О Боже..." – "О Боже мой милостывій!" /// Там само. – С. 113 – 114.

"Одповідзь..." – Одповідзь пана Потоцкого на жолнірські слова так, яко се нижей ту описуе // Там само. – С. 99 – 100.

"**Піснь о ... Потоцькім ...**" – Піснь о пану Миколаю Потоцькім, гетьмані короннім, а о Хмельницькім р[оку] П[анського] 1648 // Там само. – С. 98 – 99.

"**Побудка...**" – "Побудка зпрудка християнським воєм..." // Там само. – С. 118 – 121.

"**Побѣду...**" – "Побѣду над ляхами нося Украинѣ..." // Там само. – С. 101.

"**Послухайте...**" – "Послухайте, що з вас живо ..." // Там само. – С. 122 – 124.

Пѣснь о Будинѣ – Пѣснь о Будинѣ, воєнска // Там само. – С. 124 – 126.

Пѣснь о образѣ – Пѣснь о образѣ Кло[ко]чевском // Там само. – С. 126 – 128.

"**Серед поля...**" – "Серед поля широкого церковка стояла..." // Там само. – С. 129.

"**Чтиридесять ...**" – "Чтиридесять тисяч Богдан войська споряжаєт..." // Там само. – С. 101 – 104.

Т.Л. Видайчук, асп.

ВІДБИТТЯ ДРУГОГО ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ВПЛИВУ У ГРАФІЦІ ТА ОРФОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКИХ РУКОПИСНИХ ЖИТІЙНО-ПОВІСТЕВИХ ПАМ'ЯТОК XVI СТ.

Досліджено дванадцять характерних рис графіки та орфографії українських рукописних житій XVI ст., у яких відбився другий південнослов'янський вплив.

Twelve idiosyncrasies graphics and orthography features of the Ukrainian handwritten sacred life stories in which the second southern slavonic influencing was reflected are studied.

У кінці XV – на початку XVI ст. поглибилося розмежування писемної і розмовної мови, до чого спричинилася пуристично спрямована реформа церковнослов'янської мови, проведена патріархом Тирновським Євфимієм у кінці XIV ст. у Болгарії та Сербії. Основні тенденції реформи полягали в тому, щоб відокремити книжну мову від народної, встановити більш-менш сталі правила правопису, "очистити" церковнослов'янську мову від пізніших місцевих нашарувань.

Фактично реформою відновлювались на письмі "юс великий" (Ѹ), редуковані (ь, ъ), звукосполучення [ж?д?], літера б замість п після